

Anayasaların Yeşil ile Entegrasyonu Bağlamında Bir Değerlendirme: Yeşil Anayasacılık

An Assessment in the Context of the Integration of Constitutions with Green Issues: Green Constitutionalism

Süleyman EKİCİ

*Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler,
suleyman.ekici@inonu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-8477-000X>*

Meryem YILMAZ

*Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı,
meryem_yilmaz3334@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5817-647X>*

Makale Başvuru Tarihi: 25.07.2025

Makale Kabul Tarihi: 22.09.2025

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi

ÖZET

İnsanlık tarihi boyunca tükenmez bir kaynak olarak algılanan doğa, özellikle modern dönemde ekstraktivist yaklaşımlar doğrultusunda sistematik biçimde tahrip edilmiştir. Bu tahribat, kapitalist dünya ekonomisinin yaygınlaşmasıyla birlikte daha da derinleşmiş; bu süreç, ekosistemde ciddi çevresel sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Söz konusu sorunlara karşı, uluslararası düzeyde çeşitli müzakere süreçleri yürütülmüş ve devletlere sorumluluk yüklemeyi amaçlayan çevre politikaları geliştirilmiştir. Ancak bu politikalar, beklenen sonuçları üretmekte yetersiz kalmış; çevresel krizler daha da derinleşmiştir. Bu bağlamda bazı devletler, çevresel sorunlara daha etkili ve bağlayıcı çözümler üretmek amacıyla hukuki normları anayasal düzeye taşımayı tercih etmiştir. Bu çalışma, doğayla iç içe yaşayan toplumların, doğanın işleyiş kurallarına uygun hareket etmeden varlıklarını sürdürmeyeceği görüşünden yola çıkarak şekillenmiştir. Bu doğrultuda, anayasal normların çağın ekolojik gerçekliklerine göre yeniden yapılandırılması gerektiği düşüncesiyle, doğanın haklarını tanıyan ve koruyan yeni bir anayasal yaklaşım olan Yeşil Anayasacılık kavramına odaklanılmaktadır. Çevresel sorunların giderek derinleştiği bir dünyada, anayasal düzenlemelerin çevrenin korunmasındaki rolü incelenmekte; yeşil anayasacılık, teorik ve pratik yönleriyle analiz edilmektedir. Araştırma, belirlenen anahtar kelimeler eşliğinde literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Yeşil Anayasa, Ekolojik Anayasa, Ekvador Anayasası, Bolivya Anayasası.

ABSTRACT

Nature, which has been perceived as an inexhaustible resource throughout human history, has been systematically destroyed especially in the modern period in line with extractivist approaches. This destruction has deepened with the expansion of the capitalist world economy; this process has led to the emergence of serious environmental problems in the ecosystem. In response to these problems, various negotiation processes have been carried out at the international level and environmental policies aiming to impose responsibility on states have been developed. However, these policies were insufficient to produce the expected results and environmental crises deepened. In this context, some states have preferred to transfer legal norms to the constitutional level in order to produce more effective and binding solutions to environmental problems. This study is shaped by the view that societies living intertwined with nature cannot survive without acting in accordance with the rules of nature. Accordingly, this study focuses on the concept of Green Constitutionalism, a new constitutional approach that recognises and protects the rights of nature, with the idea that constitutional norms should be restructured according to the ecological realities of the age. In a world of deepening environmental problems, the role of constitutional arrangements in protecting the environment is examined; green constitutionalism is analysed in terms of its theoretical and practical aspects. The research has been carried out through a literature review method accompanied by the identified keywords.

Keywords: Constitution, Green Constitution, Ecological Constitution, Ecuadorian Constitution, Bolivian Constitution.

1. GİRİŞ

Geleneksel anlamda anayasa, bireylerin devlet karşısındaki temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan, bu hakların sınırlarını belirleyen ve devletin temel niteliklerini hukuki zeminde tanımlayan metinlerdir. Ancak, anayasal metinlerin yalnızca bu asgari işlevlerle sınırlı olmadığı, aynı zamanda çağın ihtiyaçlarına yanıt verebilecek şekilde evrildiği de göz ardı edilmemelidir. XVIII. yüzyılda liberal düşünce geleneği içinde doğup gelişen, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde olgunlaşan anayasal düzen, XXI. yüzyılda çağdaş bir nitelik kazanmıştır. Bu çağdaşlaşmanın bir yansıması olarak ortaya çıkan Yeşil Anayasalar, XXI. yüzyılın özgün bir anayasa pratiği olarak değerlendirilmektedir. Yeşil Anayasalar, küresel ölçekte yaşanan sosyo-ekolojik kriz karşısında insan-çevre ilişkisinin

hukuki bir düzlemde ele alınmasına olanak vermektedir. Ancak bu düzenlemeyi, klasik anayasaların benimsediği antroposentrik (çevrenin insanlar için neden önemli olduğunu sorgulayan ancak bunu yaparken insan merkezci bir yaklaşım sunan bakış açısı) yaklaşımdan farklı olarak ekosentrik (çevrenin öz değerini tanıyan, dünyanın merkezine doğayı yerleştiren yaklaşım) bir perspektif üzerinden gerçekleştirmektedir.

1970’li yıllardan itibaren uluslararası düzeyde düzenlenen çeşitli konferanslarda çevre sorunlarına yönelik artan kaygılar açıkça dile getirilmiştir. Nitekim 1972 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı’nda -Stockholm-, “her insan, temel bir hak olarak özgürlük, eşitlik ve nitelikli bir çevrede onurlu ve uygun yaşam koşulları haklarına sahiptir; hem bugünkü hem de gelecek kuşaklar için çevreyi koruma ve geliştirme sorumluluğunu taşır” ifadeleriyle devletlere çevresel sorumluluklar yüklenmeye çalışılmıştır (May ve Daly, 2015: 25). Bu dönemde pek çok ülke, anayasal düzenlemelerine çevrenin korunmasına yönelik hükümler eklemiştir. Ancak bu düzenlemeler, genellikle insan merkezli bir anlayışla kaleme alınmış; çevrenin yalnızca insan refahına sunduğu katkı ölçüsünde değerli kabul edilmesi, ekolojik sorunların çözümüne somut bir katkı sağlayamamıştır.

Ekolojik krizlerin giderek derinleşen boyutu, devletlerin yalnızca insanı merkeze alan yaklaşımları terk ederek biyotik topluluğun tamamını hukuki özne olarak tanıyan, yeni bir paradigma benimsemelerini zorunlu kılmıştır. Bu yeni anlayış, doğanın da haklara sahip olabileceği fikrine dayanmaktadır. Böylece doğa, yalnızca korunması gereken bir nesne olmaktan çıkarak Yeşil Anayasacılık yaklaşımıyla hak sahibi bir özne konumuna gelmiştir. Yeşil Anayasacılık, doğaya hak tanıyan, ona saygı duyan ve bu doğrultuda insan faaliyetlerini sınırlayan normatif bir yaklaşımdan doğmaktadır. Aldo Leopold’un “Bir şey, biyotik topluluğun bütünlüğünü, istikrarını ve güzelliğini korumayı amaçlıyorsa doğrudur. Aksini amaçlıyorsa yanlıştır.” sözü doğa temelli bu anayasacılık fikrinin telos’udur (amacı) denebilir (Köybaşı, 2023:209). Temelleri oldukça eskiye dayanan bu düşünce, özellikle çevre hareketlerinin ivme kazandığı 1970’li yıllarda, ABD’li hukukçu Christopher Stone’un “Ağaçlar Duruşmaya Katılma Hakkına Sahip Olmalı mıdır?” başlıklı makalesinde de güçlü biçimde dile getirilmiştir. Stone’un ortaya koyduğu bu sorgulama, aslında doğaya hak tanınması yönündeki düşünsel arka planın XX. yüzyılın başlarına kadar uzandığını göstermektedir (Şirin, 2014: 62). Ancak Yeşil Anayasacılık, kuramsal ve hukuki bir çerçeve olarak literatürde belirgin bir yer edinmeye esasen 2000’li yıllarda başlamıştır. Bu anlayışın somut anayasal yansımaları ise en iyi Ekvador ve Bolivya anayasalarında kendini göstermiştir.

Literatürde, doğrudan ya da dolaylı biçimde Yeşil Anayasacılık temasına odaklanan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, anayasa ve ekoloji ilişkisini kavramak açısından önemli bir zemin oluşturmaktadır. Ancak mevcut literatürün büyük bir kısmı hukuk disiplini perspektifiyle şekillenirken bu çalışma siyaset bilimi disiplini çerçevesinde kurgulanmıştır. Çalışma, çevre ve ekoloji kavramları arasındaki ayrımı esas alarak bir değerlendirme sunmayı amaçlamakta; geleneksel anayasal anlayışların doğayı çoğunlukla insan yararına hizmet eden bir nesne olarak tanımlayan yaklaşımının ötesine geçerek doğanın içsel değerini tanıyan ve onu bir özne olarak kabul eden bir perspektifi merkeze almaktadır. Hipotez olarak, Yeşil Anayasacılık anlayışının çevresel sorunların çözümünde daha kapsayıcı ve etkili bir hukuki-siyasal çerçeve sunduğu ileri sürülmektedir. Araştırma konusunun belirlenmesinin ardından, ilgili anahtar kelimeler doğrultusunda hem Türkçe hem İngilizce kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın yöntemsel çerçevesi, beş ana başlık altında yapılandırılmıştır: Anayasa Kavramı, Ekoloji, Çevre Kavramları ve Yeşil Meseleler, Anayasal Bir Hak Olarak Çevre, Yeşil Anayasacılık Fikrinin Düşünsel Temelleri ve Yeşil Anayasacılığın Pratik Yansımaları. Bu başlıklar altında yapılan tartışmalar, hem kuramsal hem de kavramsal düzeyde bir bütünlük içinde sunulmuştur. Elde edilen kaynaklar, içerik analizi yöntemiyle sistematik biçimde incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda, Yeşil Anayasacılık düşüncesinin en dikkat çekici uygulamalarına küresel Güney’de, özellikle Ekvador ve Bolivya örneklerinde rastlandığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, çalışmada Yeşil Anayasacılık fikri hem kuramsal temelleri hem de pratik yansımalarıyla ele alınmış; konunun somutlaştırılması amacıyla Ekvador ve Bolivya

örnek olay olarak seçilmiştir. Ayrıca, karşılaştırmalı bir bakış açısı sunmak amacıyla küresel Kuzey’den Fransa örneği de incelemeye dâhil edilerek Yeşil Anayasacılığın farklı coğrafi ve siyasi bağlamlardaki yansımaları değerlendirilmiştir.

2. ANAYASA KAVRAMI

Yeşil Anayasacılık kavramsal çerçevesi içerisinde yapılan tartışmaların sağlıklı bir zemine oturtulabilmesi, öncelikle “anayasa” kavramının tarihsel, kuramsal ve işlevsel boyutlarıyla ele alınması gerekmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümü Anayasa kavramına ayrılmıştır.

Geçmişten günümüze anayasa kavramına ilişkin pek çok tanım yapılmış olmakla birlikte, bu tanımların ortak paydasında anayasanın “hak ve özgürlüklerin tanınması” ve “devletin örgütlenmesi” ile ilişkili olduğu görülmektedir. Türkçede “yasaların anası” anlamında kullanılan anayasa kavramı, İngilizcede “justice” ve “laws” köklerinden türeyen sözcüklerle karşılık bulurken Fransızca ve İngilizcede “constitution”, Almanca’da ise “verfassung” terimiyle ifade edilmektedir. Her biri kendi dilsel bağlamında farklı kavramlar ile ifade edilse de bu sözcüklerin tümü, yapısal ve kurucu bir belgeye işaret eder. Bu bağlamda anayasa, ulus-devletler nezdinde “temel ve kurucu metin” olarak kabul edilmektedir (Kaynar, 2016: 289-290). Literatürdeki farklı yaklaşımlara rağmen, anayasa en genel anlamıyla; devletin yapısını, hükümet biçimini, organlarını ve bu organlar arasındaki ilişkileri düzenleyen, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan kurallar bütünü olarak tanımlanabilir (Gözler, 2018: 22). Modern anlamda anayasa kavramı, Amerikan ve Fransız Devrimleriyle birlikte birey-merkezli özgürlük anlayışı temelinde şekillenmiş ve siyasi bağlamda önem kazanmıştır. Oysa kavramın ilk kullanımları, insan bedeninin durumu gibi biyolojik ya da toplumsal yapının nitelenmesiyle ilişkilidir. Anayasa, ancak XVIII. yüzyılla birlikte hukuki ve siyasi bir anlam kazanmış, öncesinde mevcut durumu tanımlayan betimleyici bir kavram olarak kullanılmıştır (Şirin, 2022: 697-698). Günümüzde ise anayasa, anayasal nitelikteki hukuk kurallarının toplamı olarak tanımlanmaktadır (Gözler, 2018: 47).

Anayasaya ilişkin bu kuramsal çerçeve, onu yalnızca hukuki bir metin olarak değil, aynı zamanda siyasi bir pratik ve inşa süreci olarak ele alan anayasacılık faaliyetlerinin anlaşılmasına da zemin hazırlar. Anayasacılık, yalnızca bir belge üretimi değil; aynı zamanda siyasi iktidarın sınırlandırılması, bireysel hakların güvence altına alınması ve hukukun üstünlüğünün sağlanması yönünde bir düşünsel ve kurumsal çabadır. Bu bağlamda anayasacılığın temel amacı, bireysel özgürlüklerin anayasal güvence altına alınmasıdır. Paolo Grossi’ye atıfla, anayasacılık düşüncesinin, aristokratlara karşı burjuvazinin verdiği mücadele şeklinde ifade edilebilecek doğal hukuk sayesinde geliştiğini söylemek mümkündür (Alpan, 2024:8). Anayasacılığın özünde, iktidarın sınırlandırılması ve sınırlı devlet anlayışı yer alır. Zira sınırlandırılmamış bir siyasi iktidar, özgürlükler için tehdit oluşturabilir. Tarihsel deneyimler, bireysel haklara yönelik en büyük tehdidin genellikle devletin kendisinden geldiğini göstermektedir. Bu nedenle anayasa, kamu gücünü sınırlandırmak ve meşru zeminlere çekmek için başvurulan bir araç hâline gelmiştir. Modern anayasal düzenlerde anayasalar, sadece devletin temel yapısını oluşturmakla kalmaz; aynı zamanda bireylerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan kurucu bir belge niteliği taşır. Bu yönüyle anayasalar, hem bireysel özgürlükleri koruyan hem de kamu gücünü meşrulaştıran bir işleve sahiptir. Bu anlamda anayasacılık aslında sınırlı devleti gerçekleştirme projesidir (Uslu, 2023: 110-111).

Anayasacılık düşüncesi, hükümetin mutlak gücünün sınırlandırılması gerektiği inancına dayanır. Bu doğrultuda, bireysel hakların korunmasını amaçlayan çeşitli anayasacılık yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Devleti bir gece bekçisi olarak adlandıran ve klasik liberal görüşe daha yakın olan negatif anayasacılık, devletin birey yaşamına müdahalesini sınırlarken; pozitif anayasacılık, devleti bireylerin refahını sağlamakla yükümlü bir aktör olarak görür. Günümüz teorisyenlerinin büyük bölümü, devletin pozitif yükümlülükler üstlenmesi gerektiği görüşüne daha yakındır (Murphy, 2007: 7). Bu çerçevede anayasa kavramı, şekli ve maddi anlamlarıyla da farklı boyutlarda değerlendirilir. Şekli anlamda anayasa, normlar hiyerarşisinde en üst düzeyde yer alan ve yapılaş-usul farklılıklarıyla sıradan yasalardan ayrılan bir normdur. Maddi anlamda anayasa ise bir devletin temel organlarını,

kuruluşunu ve işleyiş biçimini düzenleyen normlar bütünüdür. Bu nedenle şekli anlam içerikten bağımsızken, maddi anlam içeriği esas alır (Kaynar, 2016: 290).

Anayasalar yalnızca birer kurallar bütünü değil, aynı zamanda siyasi iktidarın işleyişini düzenleyen ve sınırlayan araçlardır. Siyasi iktidarın hem etkili kullanımı hem de kötüye kullanılmasının engellenmesi, anayasal düzenlemelerin iki temel hedefidir. Bir başka deyişle, anayasalar siyasi yaşamın aktörleri değil, hakemleri olarak tarih sahnesine çıkmışlardır (Gülsoy, 2012: 6). Anayasalar siyasi iktidarı denetleyen ve dengeleyen mekanizmalar kurar. Bu mekanizmalar bir yandan siyasi iktidarın kullanılmasını mümkün kılacak, diğer yandan da siyasi iktidarı sınırlayacak biçimde tasarlanmalıdır. Bu denge hâli de literatürde anayasa mühendisliği olarak adlandırılmaktadır (Gönenç, 2010: 1). Nitekim tarihsel olarak birçok anayasa, bu dengeyi sağlama amacının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1215 tarihli Magna Carta, mutlak iktidara karşı özgürlükleri güvence altına alırken; 1787 ABD Anayasası, yeni bir devletin kuruluş belgesi olmuş; 1924 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası bağımsızlığın; 1958 Fransız Anayasası ise savaş sonrası siyasal sistemin yeniden inşasının bir ürünü olmuştur (Gülsoy, 2012: 7). Bu nedenle, her devletin ister yazılı ister zımni biçimde bir anayasası vardır. Zira yöneticilerin kullandığı kamu gücü, meşruiyetini ancak anayasal bir zeminden alabilir. 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 16. maddesinde belirtildiği gibi, "kuvvetler ayrılığı olmayan ve anayasanın bulunmadığı bir toplumda haklar güvence altına alınamaz." Kuvvetler ayrılığı, birey özgürlüklerinin korunmasında en temel ilkelerden biri olarak, modern anayasal düşüncenin merkezinde yer almaktadır (Keskinsoy ve Kaya, 2021:1173).

Literatürde anayasa kavramı, genellikle hukuki ve siyasi olmak üzere iki temel eksenle ele alınmaktadır. Hukuki anlamda anayasa; devletin statüsü, iktidarın kaynağı ve devletin biçimi gibi konuları normatif düzlemde açıklayan belgedir. Siyasi anlamda anayasa ise, birey haklarının korunması ve halk egemenliğine dayalı meşruiyetin sağlanması açısından kurucu nitelik taşır. Özellikle XVIII. yüzyıl Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle şekillenen modern anayasalar, bireysel özgürlükleri merkeze alır. Bu yaklaşımın ilk örneklerinden biri, 1787 ABD Anayasası'dır (Gülsoy, 2012: 3-5). Modern anayasal düzenlerin temel ilkeleri; halkın anayasa yapma yetkisi, temel hak ve özgürlüklerin tanınması, eşitlik, hukuk devleti ilkesi, anayasa üstünlüğü ve yargısal denetim gibi ilkelerdir. Bu ilkeler etrafında şekillenen anayasal devletler, egemenliğin sınırlı olduğu, halk iradesine dayalı siyasal sistemlerdir (Armağan, 2001: 39- 40). Zaman içinde anayasanın kapsamı ve işlevi genişlemiş; anayasa kavramı yalnızca ulusal sınırlar içinde değil, uluslararası bağlamda da önem kazanmıştır. Özellikle XX. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası örgütlerin egemenlik yetkisini kullanmaya başlamasıyla birlikte anayasal düşünce küresel düzlemde yeniden tanımlanmaya başlamıştır. Bu süreçte, devletlerin uluslararası örgütler aracılığıyla egemenlik devrinde bulunmaları, anayasa kavramını yalnızca ulusal metinlerle sınırlı görmenin yetersiz olduğunu ortaya koymuştur (Alpözen, 2023: 1074-1075). Bu bağlamda, uluslararası anayasa kavramı; uluslararası örgütlerin kurucu anlaşmalarının anayasal niteliğine bir vurgudur (Göçer, 2002:6-7). Ancak uluslararası alandaki bu anayasal ilkelerin kaynaklarının teamül olduğu görülmektedir. Bu alanda kuvvet kullanımının yasak oluşu, devletlerin egemen eşitliği ve uyumsuzlukların barışçıl çözümü noktasında uluslararası anayasal ilkelerin Birleşmiş Milletler tarafından yalnızca kodifiye edilmiş olduğunu gösterir. Uluslararası bir anayasadan söz ediliyorsa eğer bu teamül şeklinde bir anayasa olacaktır (Reuter, 1972:37-38).

Sonuç olarak, anayasa yalnızca bir devlet organizasyonunu değil; aynı zamanda hukuki sınırlar içinde kamu gücünün meşruiyetini sağlayan temel normatif çerçeveyi ifade eder. Modern anayasa anlayışı, halk egemenliği ve bireysel özgürlük temellerine dayanmakta; anayasanın üstünlüğü ve hukuk devleti ilkeleriyle birleşerek demokratik toplumsal yapının temel taşı hâline gelmektedir. Ancak anayasa metinleri yalnızca normatif belgeler değil, aynı zamanda toplumsal sorunlara çözüm üreten ve bazen de bu sorunları engelleyici yönde çalışmalar yapan projelerdir.

3. EKOLOJİ, ÇEVRE KAVRAMI VE YEŞİL MESELELER

Yeşil Anayasacılık üzerine yapılan bu çalışmada, çevreye ilişkin kavramsal ayrımların ve ekolojik düşüncenin ele alınması, tartışma açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede, "çevre" ve

“ekoloji” kavramlarının anlam dünyaları ile birbirinden ayrıldığı noktalar dikkate alınarak kapsamlı bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Bu bölümde, çevresel meselelerin nasıl tanımlandığı, ekolojik yaklaşımın çevre anlayışından hangi yönleriyle ayrıştığı ve söz konusu ayrımın anayasal düzleme nasıl yansıtıldığı tartışılarak “yeşil meseleler” olarak adlandırılan çevresel krizlere dair farkındalıkların arttığı tarihsel sürece dair kuramsal temeller ortaya konulacaktır.

Çevre kavramının tanımlanabilmesi için tarih boyunca her zaman merkezî bir unsura ihtiyaç duyulmuş; bu merkezin de çoğunlukla “insan” olduğu görülmüştür. Çevre, hem insanı etkileyen hem de insan tarafından etkilenen dış koşullar olarak tanımlanmakta, bu bağlamda doğayı insana dışsal bir biçimde konumlandırmaktadır (Önder, 2003: 7). Bir başka kaynakta ise çevre, dar ve geniş olarak iki farklı nokta üzerinden ifade edilmiştir. Dar anlamda çevre, doğal ortam koşullarının toplamını ifade ederken; geniş anlamda ise insanın üretim ve yaşama kaynağını oluşturan bu koşullara sosyal koşulların ilave edilmesidir (Karabıçak ve Armağan, 2004: 207). Çevrenin insana dışsal bir unsur olarak tanımlanması, çevre sorunlarının da benzer biçimde insanın dışında ve ona yabancı bir alanla ilişkilendirilmesine yol açmıştır. Bu anlayış, insan-doğa etkileşiminden doğan sorunların insan merkezli bir düşünce yapısı içerisinde doğaya dışsal olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Nitekim çevrecilik, bu sorunlara daha çok yönetimsel çözümler getirmeye çalışan bir yaklaşım olarak karşımıza çıkar. Buna karşın, ekoloji kavramı doğayı tarihsel eksende yeniden okumayı amaçlar. Bu okumalar, doğayı merkeze alarak siyasal ve toplumsal hayatla olan ilişkilerde radikal dönüşümler yaratabilecek bir yaklaşımı benimser. Ekoloji, insan ile onun doğal çevresi arasındaki bütünlüğü vurgularken; sürdürülebilir bir varoluşun sağlanabilmesi için hem insan dışındaki doğal dünyayla hem de dünya üzerindeki ilişkilerde köklü toplumsal ve politik değişiklikler önerir (Dobson, 2016: 21–22). Bu noktada çevre ve ekoloji arasındaki en temel fark, çevrenin insana dışsal biçimde tanımlanmasına karşın, ekolojide insanın doğanın bir parçası olarak kabul edilmesidir (Önder, 2003: 5).

Ekolojide insan ve doğa arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusu iken çevre bu ilişkiyi yalnızca insanı etkileyen koşullara indirger. Çevreye dair tanımların çoğu, insan ile insan dışı varlıklar arasında bir ayrım yaparken bu durum, ekolojist düşüncenin savunduğu bütüncül doğa anlayışıyla çelişmektedir. Bu nedenle çevreci ve ekolojist yaklaşımlar özdeşleştirilemez (Toska, 2013: 221). Çevrecilik, doğal dünyaya ve doğaya yönelik geleneksel yaklaşımların insan merkezli tutumlarını sorgulamaksızın ekolojik sorunlara ilişkin ılımlı veya reformist bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu bakımdan çevrecilik, çevre sorunlarına kirlilik ve kirlenme boyutlarıyla yaklaşmakta ve ekolojizmden farklı olarak sorunları teknik düzeyde ele alarak çözmeye çalışmaktadır. Çevrecilik, mevcut değerler ve üretim ilişkilerinde köktenci değişiklikler yapılmaksızın çözümler geliştirileceği anlayışıyla yönetimsel bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, çevrecilik yaklaşımının bir bakıma “doğa mühendisliği” olduğu söylenebilir. Çevreci anlayış ekolojik bir ahlak kaygısı içermediğinden insan ve doğa arasında var olan uyumu, biyosfere yönelik saygıyı ve toplumun doğayla birlikte oluşturduğu uyumu göz önüne alamamaktadır. Bu yönüyle çevre ve insan ilişkisinde doğayı yalnızca insanların yaşam alanı için gerekli mekânlar ve toplumsal yaşam çevresi olarak değerlendirmektedir (Güven, 2024: 837). Literatürde bu ayrımı vurgulamak için çevrecilik “açık yeşil”, ekolojizm ise “koyu yeşil” olarak adlandırılmıştır (Dobson, 2016: 21–25). Castells çevrecilik ve ekoloji yaklaşımlarını kıyaslarken “Çevrecilik, pratiği içinde ekolojidir; ekoloji de teorisi kapsamında çevreciliktir.” tanımlamasını ortaya koymuştur (Alpan, 2024: 20). Ekolojik perspektifte doğa sınırlıdır, bütünseldir ve kendi içinde bir denge barındırır; bu yüzden herhangi bir sorunun çözümünde en iyi çözümü doğa kendisi üretir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2010: 26). Ekoloji, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin yarattığı tahribata karşı bir tepkidir; aynı zamanda şiddete karşı temel bir değer olarak karşımıza çıkar (Şahin, 2017: 23–29). Çevre ve ekoloji kavramlarına dair bu açıklamaların ardından, bu bölümde ele alınacak bir diğer konu ise, günümüz anayasal tartışmalarında giderek daha fazla önem kazanan “yeşil meseleler” olacaktır.

J. C. Scott’a göre (2023), insanın doğayı dönüştürme süreci, ateşin keşfiyle başlamıştır. Scott, insanların bilinçli bir şekilde etrafındaki biyotik dünyayı dönüştürmeye başladığını belirtir. Antroposen çağın, ilk atom bombasının ardından başlayan küresel radyoaktiviteyle değil, çok daha

önceki insan müdahaleleriyle başladığını savunur. Doğaya yönelik bu müdahaleler; ateşin kullanılması, geniş arazilerin tarıma açılması, ormanların yok edilmesi ve alüvyonlaşma gibi süreçlerle yarım milyon yıl öncesine dayanmaktadır (Scott, 2023: 32). Ancak literatürdeki genel görüşe göre, Sanayi Devrimi'ne kadar insan ile doğal çevre arasındaki ilişkinin görece uyum içinde sürdüğü kabul edilmektedir. Sanayi Devrimi ile birlikte üretim faaliyetlerindeki değişim, doğayı sınırlı bir sermaye kaynağına dönüştürmüştür; bu da çevresel bozulmalara yol açmıştır. Zamanla bu bozulmalar “çevre sorunları” başlığı altında incelenmeye başlanmıştır. Genel olarak çevre sorunları; “insanların sonradan oluşturduğu çevrenin, doğal çevreye etkileri” “sonradan oluşturulan yapay çevrede var olan olumsuzluklar” ve “hem doğal hem de yapay çevrede mevcut problemlerin toplamı” olarak tanımlanır. Ekolojistler bu sorunların kökenine dair farklı yaklaşımlar benimser. Kimileri, Batı düşünce sisteminde meydana gelen zihinsel dönüşümlerin etkisini vurgularken; diğerleri, sanayileşme ve kentleşmenin bu problemlerin temelinde yattığını ileri sürmektedir (Görmez, 2007: 8–12).

Doğayı korumaya yönelik ilk sistemli çabalar 1800'lü yılların ikinci yarısına dayanmaktadır. 1900'lü yıllarda ivme kazanan bu hareketlerin ideolojik yönelimleri ve toplumsal tabanları birbirinden ayrılmaktadır. Bu dönemdeki geleneksel doğa korumacılığı üç temel alanda yoğunlaşmıştır: Kuşların korunması, doğal tarihi ve kültürel alanların korunması, yaban hayatın korunmasıdır. Başlangıçta daha dar alanlara odaklanan bu hareketler, zamanla ekolojik bilincin artmasıyla daha geniş kapsamlı ve sistematik bir ekolojik harekete dönüşmüştür (Önder, 2003: 92–95). Özellikle 1970'li yıllar, yeşil meseleler açısından bir dönüm noktası olmuştur. Çevre sorunlarının giderek artması hem ulusal hem de uluslararası düzeyde çeşitli girişimleri beraberinde getirmiştir. Örneğin, 1974 yılında Fransa'da başkanlık seçimlerine aday olan tarım uzmanı René Dumont, “L'utopie ou la mort” (Ütopya ya da Ölüm) başlıklı denemesinde toplumsal bir zihniyet dönüşümü çağrısında bulunmuştur (Goldblum, 2025: 26). Bu dönem, çevre hakkının anayasal ve uluslararası belgelerde daha görünür hâle geldiği bir süreci temsil eder. Bu gelişmelerin arka planında çevre kirliliği, nükleer tehdit, silahlı çatışmalar ve küresel dengesizlikler gibi insan varlığını tehdit eden çok boyutlu krizler bulunmaktadır. Bu tehditler, uluslararası dayanışma ihtiyacını ortaya çıkarmış ve yeni kuşak hakların tanınmasına zemin hazırlamıştır (Dadak, 2015: 314). Bu bağlamda, 1972 Stockholm Konferansı, çevre sorunlarının uluslararası kamuoyunun gündemine taşınmasında kritik bir eşik olmuştur. Konferans, çevre sorunlarının uluslararası karakterini gözler önüne sermiş ve çevre politikaları için bir referans niteliği taşımıştır. Aynı zamanda toplumsal düzeyde artan çevre bilinci, çevre örgütlerinin güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Friends of the Earth ve Greenpeace gibi örgütler bu dönemde yükselişe geçmiş; çevrecilik elit bir çerçeveden çıkarak daha geniş kitlelerin benimsediği bir toplumsal harekete dönüşmüştür. Böylece çevre korumacılığında, toplumsal temelli ekolojik bir bilince doğru yönelme gerçekleşmiştir (Önder, 2003: 103–108).

4. ANAYASAL BİR HAK OLARAK ÇEVRE

Çevrenin anayasal düzeyde korunması, çevresel sorunların yalnızca teknik ya da idari meseleler olarak değil, aynı zamanda temel haklar alanı içerisinde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda çevre hakkı; bireylerin sağlıklı, dengeli ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkını güvence altına alan anayasal bir hak olarak değerlendirilmelidir. Çevre hakkının anayasal metinlerde yer bulması, yalnızca çevrenin korunmasına değil, aynı zamanda bireylerin çevre politikalarına katılımı ve çevresel karar alma süreçlerinde etkin rol üstlenmelerine de zemin hazırlamaktadır. Bu bölümde, çevre hakkının anayasal belgelere dâhil edilme süreci incelenecek; bu hakkın normatif temelleri ve tarihsel gelişimi ele alınacaktır.

İnsan hakları, hem ideolojik bir kavram hem de kişinin yalnızca insan olması sebebiyle sahip olduğu hakların bütünüdür. Bu haklar toplumdan topluma farklılık gösterebilir, ancak temel amaç insan onurunu somutlaştıran sosyal uygulamalara yer açmaktır. Bu anlamda 1215 yılında İngiltere'de ilan edilen Magna Carta Libertatum, devlet otoritesini bireysel özgürlükler lehine sınırlayan ilk yazılı belge olarak kabul edilir. İnsan haklarının korunmasına ilişkin düşüncenin somut ilk adımı olarak değerlendirilen bu belgede, kral ile feodal beylerin yetkileri karşılıklı olarak düzenlenmiş ve kralın

bazı yetkilerinden feragat edeceği kabul edilmiştir. Magna Carta'nın insan hakları bağlamında önemi, kişi dokunulmazlığı ve güvenliği ile ilgili düzenlemelerinde kendini gösterir (Şahingöz, 2022:91). Bir başka kaynakta bu hakların uzun bir düşünsel birikimin neticesinde oluştuğu söylenmektedir. Rönesans döneminde skolastik anlayışa yönelik karşı çıkışlarla birlikte Antik Çağ'ın bilgi anlayışı tekrar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte XVII. ve XVIII. yüzyıl boyunca düşünürler geleneksel toplumcu ve dogmatik yapıların ötesinde "bireyci" teoriler ortaya atmıştır. Bu dönemdeki söz konusu bireyci mücadele, aynı zamanda siyasal iktidarın otoriter anlayışına karşı da verilmiştir. Bireyci teorilerin belirgin özelliklerinin başında bu anlayışın "bireyin doğuştan getirdiği haklar" çerçevesinde temellendirilmeye çalışılması gelir. Bu süreç aynı zamanda insan hakları düşüncesinin gelişmesine ve birinci kuşak hakların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Yeşilçayır, 2020: 75-76).

İnsan hakları düşüncesi, yaklaşık iki yüzyıllık bir olgunlaşma süreci içinde gelişmiş ve bu süreç literatürde genellikle üç ayrı döneme ayrılarak incelenmiştir. "İnsan haklarının üç kuşağı" olarak adlandırılan bu dönemlerin ilki, bireysel hak ve özgürlüklerin yazılı hukuk belgeleri aracılığıyla pozitif hukuk sistemine dahil olduğu sürece karşılık gelir. Bu dönemin en önemli belgeleri arasında, 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi yer almakta olup, doğal hukuk anlayışı temelinde bireycilik eksenli bir değer sistemini yansıtmaktadır (Kabaoğlu,1992:6). Birinci kuşak insan hakları, bireyin özerkliğini siyasi otorite ve üçüncü şahısların müdahalelerine karşı koruyan haklardır. Birinci kuşak ile doğan haklar karşısında devlet pasiftir ve bireyin temel sloganı: "Karışma!" şeklinde kendisini göstermektedir (İnaç ve Yazıcı, 2018:138).

İkinci kuşak hakların kökeni XVIII. ve XIX. yüzyıllara dayanır. Bu dönemde, hukuksal özgürlüklerden sadece belirli toplumsal kesimlerin yararlanabildiği fark edilmiştir. Bunun üzerine, devletin görevleri arasına "her bireyin özgürlüklerden eşit şekilde yararlanmasını sağlamak" olduğu fikri yerleşmiştir. Eşitlik ilkesi ve özgürlüklerin sosyal boyutu önem kazanmış, bu süreç özellikle emekçi sınıfların talepleri ve sosyal devlet anlayışı doğrultusunda şekillenmiştir. XX. yüzyıl ortalarından itibaren toplumsal ve kültürel haklar anayasal güvence altına alınmıştır (Kabaoğlu, 1992:6). II. Dünya Savaşı sonrasında insan hakları, yalnızca devletlerin iç işleri değil, uluslararası toplumun da ortak sorunu hâline gelmiştir. Bu bağlamda "üçüncü kuşak haklar" olarak adlandırılan dayanışma hakları, bilim ve teknolojideki gelişmelerle ortaya çıkan küresel sorunlara yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Artan çevre kirliliği, nükleer savaş tehdidi, bölgesel ve küresel çatışmalar ile sosyoekonomik eşitsizlikler, insanlığın yeryüzündeki sürdürülebilir varlığını tehdit etmektedir. Bu nedenle uluslararası toplum ortak dayanışma mekanizmaları geliştirerek kolektif çözümler aramaya başlamıştır (Dadak, 2015:314). Bu süreçte uluslararası konferanslarda "yeni kuşak haklar" olarak anılan hak kategorilerinin tanınması ve belgelerde yer alması gündeme gelmiştir. Üçüncü kuşak haklar, bireyden çok topluluk ve halkların haklarını ön planda tutan kolektif niteliktedir. XX. yüzyılın son çeyreğinde tanınmaya başlayan bu haklar, küresel sorunlara karşı çözüm arayışlarında önemli rol oynar ve devletler ile uluslararası toplum arasında köprü vazifesi görür. 1945'te kabul edilen Birleşmiş Milletler Şartı'nın başlangıcında, insanlığa savaşın getirdiği acılardan korunma ve temel haklara inanma güvencesi açıkça ifade edilmiştir (Jankuv, 2019:149). Özellikle sömürgecilikten bağımsızlığını kazanan Üçüncü Dünya ülkelerinin talepleriyle dayanışma hakları güç kazanmıştır. 1986'da önerilen çevre, barış, gelişme ve insanlığın ortak malvarlığına saygı hakları, uluslararası hukuki belgelerde yer almış ve önem kazanmıştır (Kabaoğlu, 1992:7).

Çevre, tüm hakların kullanılabileceği yaşam alanını temsil ettiğinden tüm hakların varlık ve geçerlilik koşuludur. Çünkü bireyler ancak yaşanabilir bir ortamda haklarını kullanabilirler. Çevre hakkı ile sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip olan birey, aynı zamanda böyle bir çevreden yararlanabilmek için onu korumak, geliştirmek ve yönetmekle ödevlidir. Tüm bireylerin çevre hakkı vardır. Fakat aynı bireyler çevreyi de bozmama yükümlülüğü altındadır. Çevre hakkının başka bir özelliği de yararlananların sadece bugünkü kuşaklar olmamasıdır. Çevre hakkı bugünkü kuşakları olduğu kadar, hatta daha da fazla gelecek kuşakları ilgilendirmektedir. Gelecek kuşaklar da çevre hakkının öznesi konumuna yükselten bu hak, bugünkü kuşaklara "gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevre devretme ödevi" yükler (Gürseler, 2008:200-201). Bu bağlamda çevre hakkı,

günümüz insanların gelecek nesillere karşı sorumluluğunu ve iki kuşak arasındaki dayanışmayı ifade eder. UNESCO, çevre hakkına kurumsal ve kavramsal kimlik kazandırarak bu hakkı yeni nesil insan hakları arasında öncü olarak sınıflandırmıştır (Hamamcı, 1983-1984:175). Örgüt, çevre hakkını içeren yeni insan haklarını tanımlayarak insanlık için küresel dayanışma anlayışının temellerini atmıştır. Bu bağlamda “insanca yaşam” ilkesi doğrultusunda hakların toplumun tüm bireylerine ait olduğu ve çevre hakkının evrenselliği vurgulanmıştır. Çevre hakkı, bireyler arasında ortak değer zemini oluşturarak insanlığı kapsayan dayanışmaya katkı sağlamıştır (Kanlı ve Küpeli, 2021:425).

Çevre hakkının temel konusu, insanın yaşadığı çevredir. Çevre, sadece doğal unsurlardan değil, insan faaliyetleriyle şekillenen yapay unsurlardan da oluşan geniş bir yaşam alanıdır. İnsan ve diğer canlıların yaşadığı biyosfer; canlı ve cansız unsurların karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu doğal çevre, çevre hakkının kapsamına dahildir. Bu nedenle çevre hakkı, doğal çevreyi ve insan müdahalesiyle biçimlenen yapay çevreyi kapsayan bütüncül bir yaşam çevresi anlayışına dayanır. İçeriği ise çevrenin korunması ve geliştirilmesidir (Demirel, 2011:12). Çevrenin korunması, doğa başta olmak üzere tüm canlı ve cansız varlıkların korunmasıdır. Su, hava, akarsular, denizler, iklim, bitki örtüsü, doğal kaynaklar, yerleşimler, kültür ve biyolojik çeşitlilik gibi ögeler çevre hakkının kapsamındadır. Bu ögelerin korunmasıyla ilgili sorunlar da çevre hakkı konusuna dahildir. Ormansızlaşma, erozyon, çölleşme, biyolojik çeşitlilik azalması, çarpık kentleşme, konut sorunları ve plansız nüfus artışı gibi sorunlar çevre hakkı kapsamında ele alınabilir (Semiz, 2016:13). Bu temel konular çerçevesinde çevre hakkının anayasalarda yer bulması, Stockholm Konferansı'ndan bu yana, 1970'ler ve 1980'ler boyunca yavaş ama istikrarlı bir şekilde ilerlemiş; 2000'lere gelindiğinde ise gezegendeki anayasaların neredeyse yarısı, çevre hakkını açıkça ya da dolaylı olarak temel bir hak olarak tanımıştır. Bu anayasaların yaklaşık üçte biri ise çevresel konularda bilgi edinme, katılım ve adalete erişim gibi yönetime ilişkin çevre haklarını da açıkça içermektedir. Bu hükümler arasında “sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı” gibi klasik anayasal düzenlemeler yaygınken; doğanın haklarını tanıyan, çevre eğitimi zorunluluğu getiren ve sürdürülebilirliği teşvik eden bazı hükümler ise anayasalarda daha sınırlı sayıda yer almıştır (Daly vd., 2017:30).

5. YEŞİL ANAYASACILIK FİKRİNİN DÜŞÜNSEL TEMELLERİ

Küresel çevre krizlerinin derinleşmesiyle birlikte, çevrenin korunmasına yönelik normatif çerçeveler yalnızca idari ve mevzuata dayalı önlemlerle sınırlı kalmamış; anayasal düzeyde yeni bir yaklaşımın gerekliliği gündeme gelmiştir. Bu ihtiyaçtan doğan Yeşil Anayasacılık, çevrenin yalnızca insan yararına korunması anlayışını aşarak doğanın kendi içsel değerine dayanan bir koruma anlayışını benimsemektedir. Bu yaklaşım, çevreyi anayasal düzlemde yalnızca bir korunma nesnesi olarak değil, hukuki bir özne olarak tanımlamayı önermekte; klasik anayasacılığın insan merkezli yapısına alternatif olarak ekomerkezci bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bölümde, Yeşil Anayasacılık kavramının kuramsal arka planı, tarihsel gelişimi ve anayasal sistemlerdeki yansımaları ele alınarak irdelenecektir.

Anayasa kavramı, yalnızca devletin temel yapılanmasını belirlemekle kalmaz; aynı zamanda bireylerin ve vatandaşların devlete karşı temel haklarını güvence altına almayı da amaçlar. XVIII. yüzyılın sonlarında yaşanan devrimler ve siyasal kurumlarda meydana gelen dönüşümler, siyasal iktidarın sınırlandırılmasına ilişkin güçlü bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. Ancak her anayasa meşru kabul edilmemiştir. Bir anayasanın halkın çıkarlarını koruyan belirli bir içeriğe sahip olması temel beklenti hâline gelmiştir. Bu da “daha az şekli, daha açık” anayasaların önemini vurgulamaktadır (Köybaşı, 2023:14). Tarihsel süreçte toplum ile hukuk arasında karşılıklı bir ilişki olduğu görülmüştür. Zaman zaman toplum hukuku, zaman zaman da hukuk toplumu şekillendirmiştir. Bu nedenle, uzun ömürlü olmaları beklense de anayasalar zamanla değişime uğramıştır. Anayasa tarihinde kimi zaman siyasi menfaatlere hizmet eden anayasal değişiklikler yapılmış olsa da özellikle liberal demokratik rejimlerde bu değişikliklerin temel amacı anayasal normları çağın gereklerine uygun hâle getirmek olmuştur. Bu amacı tanımlamak üzere literatürde “Yaşayan Anayasa” kavramı kullanılmaktadır. Günümüz post-post modern çağında bu anlayış, anayasaların içeriklerinde değişimi beraberinde getirmiştir (Gönenç, 2023:5).

Günümüzde ekosistem hızla çökmekte, ekonomik sistemler doğal kaynakları tüketmekte ve insanın diğer insanlarla ve ekosistemin diğer üyeleriyle kurduğu ilişkiler, doğanın dengesini bozmaktadır. Antroposen çağ olarak adlandırılan bu dönemde, her şeyi insanın hizmetine sunan ekonomik ve hukuki düzen, doğadaki uyumu bozan bir nitelik kazanmıştır. Bu nedenle hukuk ile ekoloji arasındaki ilişki yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. Bu sorgulamanın sonucunda, doğaya hak tanıyan, saygı gösteren ve bazı insan faaliyetlerini sınırlandıran ya da yasaklayan bir anayasa anlayışı gündeme gelmiştir. Bu bağlamda çevresel değerler, anayasa kapsamında “hak temelli bir anlayış” ile ele alınmış ve sosyal değerleri temel alan bir anayasacılık biçimi öne çıkmıştır (Weis, 2018:842). Yaşayan Anayasacılık fikri bağlamında ele alınan bu yeni yaklaşım literatürde Yeşil Anayasacılık olarak bir yer edinmiştir.

Yeşil Anayasacılık anayasa hukuku, uluslararası hukuk, insan hakları ve çevre hukukunun kesiştiği noktada ortaya çıkan yeni bir olgudur. Yeşil anayasacılık düşüncesi, sınırsız ve tükenmez olarak algılanan doğanın, insan faaliyetleri sonucunda uğradığı tahribatın yol açtığı ekolojik krizlere karşı geliştirilen normatif bir çözüm arayışı olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, çevresel bozulmaların kökeninin oldukça eskiye dayandığı ve insan pratiklerinin tarihsel süreçte çevre üzerinde kalıcı etkiler bıraktığı ifade edilebilir. Ancak özellikle 1960’lı ve 1970’li yıllardan itibaren çevre sorunları, artan ciddiyetiyle küresel siyaset gündeminin temel başlıklarından biri hâline gelmiştir. Bu süreçte, yalnızca karar alıcılar ve bürokratik aktörler değil, aynı zamanda sivil toplum kuruluşları ve toplumsal hareketler de çevresel meselelerin uluslararası düzeyde görünürlük kazanmasında önemli roller üstlenmiştir. Her ne kadar çevreye yönelik duyarlılık daha önceki dönemlerde de var olmuşsa da çevresel sorunların Avrupa’nın küresel yayılım sürecine dek büyük ölçüde yerel ölçekte ele alındığı gözlemlenmektedir (Dunne vd., 2021: 349). Doğal kaynakların kullanımına ilişkin çabalar ise çoğunlukla ekonomik kaygılar temelinde şekillenmiş; bu nedenle çevre kirliliğinin önlenmesi ve ekosistemlerin korunması gibi çevresel boyutlar açısından yetersiz kalmıştır. Özellikle 1960’lı yıllarda, Batılı ve sanayileşmiş ülkelerde kontrolsüz büyümenin doğa üzerindeki etkilerine yönelik eleştiriler belirginleşmiş, çevresel sürdürülebilirliğe dair farkındalık artmıştır. Çevresel krizlerin karmaşıklığının giderek derinleşmesine paralel olarak bu dönemde ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleştirilen çeşitli etkinlikler, kamuoyunda daha geniş bir yankı uyandırmıştır. Bu çerçevede, yeşil anayasacılık düşüncesi de çevre krizlerine yönelik artan duyarlılık, hukuk temelli çözüm arayışları ve çevresel sürdürülebilirliği anayasal güvence altına alma yönündeki girişimlerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Çevrenin anayasal metinlerde korunması ve dünya çapındaki anayasa mahkemeleri tarafından savunulması gereken bir konu olduğu fikrinin kabulüne dayanır (May ve Daly, 2015:2). Yeşil Anayasacılık, nispeten yeni bir kavram olmakla birlikte tarihsel olarak kesin bir başlangıç noktasına sahip değildir. Kavram çevresel farkındalığın artması, ekolojik krizlerin derinleşmesi ve çevre hukukunun anayasa düzeyine taşınması yönündeki taleplerin bir sonucu olarak zamanla gelişmiştir. Bu nedenle literatürde tarihsel gelişimi belirli bir döneme değil, evrilen çevresel hareketlere ve anayasal değişimlere bağlı olarak ele alınmaktadır. Ancak literatür okumalarında bu düşüncenin muhtemel kökeni, insan hakları söyleminin evrensel düzeyde kurumsallaşmasında dönüm noktaları olarak kabul edilen 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile 1966 tarihli Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi çerçevesinde şekillenmiş; bu sürecin küresel çevre bilinciyle bütünleşmesinde ise 1972 Stockholm İnsan Çevresi Konferansı belirleyici bir itici güç olarak öne çıkmıştır (Daly vd, 2017:30).

Literatür okumalarında Yeşil Anayasacılık kavramına alternatif olarak “Ekolojik Anayasacılık”, “Çevre Anayasacılığı” ya da “Çevreye Duyarlı Anayasacılık” gibi farklı adlandırmalarda görülmüş ancak bu çalışmada doğanın haklarını merkeze alan bu anlayış için “Yeşil Anayasacılık” kavramı tercih edilmiştir. Çevre Anayasacılığı (environmental constitutionalism), anayasal metinlerde çevrenin korunmasına dair düzenlemelerin yer almasını, çevrenin bir nesne olarak tanınmasını ve anayasal güvencelere kavuşturulmasını ifade eder. Çevre Anayasacılığı, anayasal metinlerde çevrenin korunmasına dair düzenlemelerin yer almasını, çevrenin bir nesne olarak tanınmasını ve anayasal güvencelere kavuşturulmasını ifade eder. Yazarlar bu yaklaşımı, çevrenin korunması ile insan

haklarının gelişmesini birlikte sağlayan hukuki bir araç olarak tanımlamaktadır (Alpan, 2024:41). Bu anlayış, tür içi ve türler arası, kuşak içi ve kuşaklar arası adaleti gözeterek çevreyi anayasanın himayesine alır. Çevreye özen, insan onuruna ve yaşam hakkına saygı ilkesiyle eşdeğer görülmekte ve devletin çevreyi koruma sorumluluğu anayasal bir yükümlülük hâline gelmektedir. Aynı zamanda bu yaklaşım, sosyal bir dönüşümün hukuki ifadesi olarak çevresel sorumluluğu etik bir düzlemde temellendirir (Kotzè, 2016:152-153).

Ekolojik bir hukuk düzeni; eko-merkezcilik, ekolojik öncelik ve ekolojik adalet olmak üzere üç temel kavram üzerine inşa edilmelidir. Eko-merkezcilik, tüm varlıkların değerini ve aralarındaki ilişkileri tanıma ve doğadaki diğer üyelerin haklarını savunma anlamına gelir. Ekolojik öncelik, toplumsal ve ekonomik sistemlerin gezegenin sınırlarına saygı çerçevesinde sınırlandırılması gerektiğini savunur. Ekolojik adalet ise, tüm canlıların ve gelecek nesillerin dünyanın yaşanabilirliğine adil şekilde erişimini ifade eder. Bu bağlamda Yeşil Anayasacılık ve Ekolojik Anayasacılık kavramları aynı temele dayanmaktadır (Köybaşı, 2023:216-217). Yeşil Anayasacılık, tek başına çevre politikalarını kökten değiştirme gücüne sahip olmasa da diğer hukuki sistemlerde çoğu zaman göz ardı edilen çevresel sorunlara yönelik somut çözümler üretme potansiyeli taşımaktadır. Hem devletin örgütlenmesini hem de bireysel hakları düzenleyen anayasalar, çevre politikalarına hukuki çerçeve sunarak etkili bir rehberlik sağlayabilir. Bu anlayış, hem yerel ölçekte temel yaşam kaynaklarına -temiz hava, su, gıda- erişimi güvence altına almayı hem de küresel ölçekte biyoçeşitliliğin korunması ve iklim değişikliğine uyum sağlanması gibi hedeflere ulaşmayı amaçlamaktadır (May ve Daly, 2015:26). Antroposen anlayışına karşı geliştirilen bu yaklaşım, kamusal alanın ekolojik temelde yeniden yapılandırılması yoluyla “eko-devlet” anlayışını öne çıkarır. Doğanın haklarının anayasal belgelerde tanınması gerektiği fikrine dayanır. Bu doğrultuda tüm diğer hakların -eğitim, sağlık, yaşam vb.- ekolojik bir perspektifle genişletilmesi savunulmaktadır. Ekolojik gelişmeler kamuoyu ile şeffaf bir şekilde paylaşılmalı, bu süreçler eğitim sistemi, kamu kurumları, araştırma merkezleri ve dijital platformlar aracılığıyla toplumla buluşturulmalıdır. Yeşil Anayasacılık kapsamında, sanayi kuruluşları ve şirketlerin sürdürülebilirlik faaliyetlerini raporlaması anayasal güvenceye alınmıştır. Ekolojik sınırlamalar çerçevesinde tanımlanan özgürlük anlayışı, iklim krizi, türlerin yok oluşu ve küresel ısınma gibi sorunlara çözüm üretmek için ekonomik özgürlük ve mülkiyet hakkı gibi hakları sınırlayabilir. Ayrıca topluma çevre koruma bağlamında anayasal sorumluluklar yükler (Kersten, 2023:4).

Yeşil Anayasacılık; insan haklarının korunması, sosyo-ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi ve çevresel adaletsizliklerin küresel, ulusal ve kuşaklararası düzeyde ortadan kaldırılmasını amaçlayan bir anayasacılık anlayışdır. Bu anlayış post-kapitalist bir ekonomi, post-liberal bir siyaset ve post-karbon bir toplumsal yapı inşa etmeyi hedefler. Yeşil Anayasacılığın merkezinde doğal kaynakların ve çevrenin korunması ile gelecek kuşakların ihtiyaçlarının gözetilerek sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi yer alır. Yeşil Anayasacılık yalnızca anayasa metinlerinin çevresel ilkeler doğrultusunda yeniden yapılandırılmasını değil, anayasa yargısının da bu yönde güçlendirilmesini gerektirir. Bu nedenle anayasa mahkemelerinin çevreyi ve gelecek kuşakların haklarını koruma konusunda etkili denetim mekanizmalarıyla donatılması büyük önem taşır. Angela Iacovino, Ekolojik Anayasa’yı “uluslararası çevre hukukunun normatif değer kazanmış koruma ilkelerinin anayasalarda tanınması” şeklinde tanımlamaktadır (Barry, 2008:1-4).

Yeşil Anayasacılık esasında dört temel mesele çerçevesinde bir sorgulama ortaya koyar: doğanın hakları, sürdürülebilirlik, kamu malları ve iklim değişikliği. Bu yaklaşım, doğayı yalnızca tüketilecek bir kaynak olarak değil, kendi başına değeri olan bir varlık olarak kabul ederek ona söz hakkı tanır. “Biz dünyayı atalarımızdan miras değil, torunlarımızdan ödünç aldık.” anlayışı, kaynakların gelecek kuşakları da gözetilen bir şekilde kullanılmasını savunur. Kamu malları bağlamında ise, devletin belirli doğal kaynakları ve malları, mevcut ve gelecek nesiller adına himaye etmesi gerektiği vurgulanır. İklim değişikliği, fosil yakıtların neden olduğu sera gazı salınımları nedeniyle günümüzün en karmaşık çevresel sorunu olarak değerlendirilir. Bu noktada da doğayı korumak adına anayasal bir takım çözüm mekanizmaları üretilmek istenmiştir (May ve Daly, 2015:223-227). Bu anayasacılık yaklaşımı, insan haklarına yeşil bir bağlılık, süreçsel demokratik haklar ve katılım hakları, toplumun

çevreyi koruyan yasalara sahip olma hakkı ve ekonomiyi sadece kâr gibi ekonomik amaçlar için değil sosyal ve çevresel amaçlar için de düzenleyen bir yol sunmaktadır (Barry, 2008:4).

Klasik anlamda bir anayasacılık fikri ile Yeşil Anayasalar, anayasal hak ve ilkelerin öznelere, bilgiyle etkileşimleri, sağladıkları güvencelerin yapısı, zaman-mekân odakları ve doğaya yönelik yaklaşımları bağlamında farklılıklar ortaya çıkar. Klasik anayasacılık bireyin haklarını güvence altına almak için siyasal iktidarı sınırlandırırken Yeşil Anayasacılık insan dışı varlıkları da kapsayan, kolektif bir hak anlayışı ile çevresel sınırlamalar öngörür. Bu anlayış, henüz siyasal karar alma mekanizmalarına katılmayan gelecek kuşakların haklarını da güvence altına almayı hedefler. Yeşil Anayasalar, doğanın haklarını tanır, ekolojik bütünlüğü korur ve çevresel hakları herkes için ileri sürülebilir kolektif haklar hâline getirir (Alpan, 2024:44-45).

6. YEŞİL ANAYASACILIĞIN PRATİK YANSIMALARI

Geleneksel anayasalar, bireyler ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenleyen hukuki belgeler olarak görülse de ekolojik krizin etkisiyle bu metinlerin artık insan-doğa ilişkilerini de düzenleyen normatif çerçeveler hâline gelmesi zorunlu hâle gelmiştir. Bu bağlamda anayasalar, çevresel kirlenmenin önlenmesi, doğanın ve ekosistemin korunması ve ekolojik bütünlüğün geliştirilmesi hedefleri doğrultusunda hem devletin hem de bireylerin sorumluluklarını tanımlayan belgeler hâline dönüşmelidir. Anayasanın bu şekilde sadece antropomerkezci değil, çevre merkezli bir belge olarak yapılandırılması gerekmektedir. Bu anlayışın belki de en iyi örnekleri Ekvador ve Bolivya anayasalarında görülmektedir.

Literatürde Yeşil Anayasacılık fikrinin Güney Amerika’da ortaya çıkması genellikle bir tesadüf olarak değerlendirilmemektedir. Doğanın haklara sahip olduğu düşüncesi, farklı kültürlerde çeşitli kökenlere dayanmaktadır. Özellikle Latin Amerika’da, And Dağları çevresinde yaşayan birçok yerli toplulukta, insanların doğaya karşı sorumluluk taşıdığı inancı bu kültürlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Benzer inanç sistemlerine Afrika ve Asya’daki yerli topluluklarda da rastlanmaktadır (Humphreys, 2017: 462–463). Modern biyolojinin kurucularından Charles Darwin’in evrim kuramının temel kavramları olan doğal seçim ve adaptasyonun geliştirilmesinde, Ekvador’a bağlı Galápagos Adaları’ndaki gözlemleri belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda, Ekvador’un doğayı bir hak öznesi olarak tanımlayan ve ekosistemleri evrimsel döngülerle birlikte korumayı amaçlayan bir anayasal çerçeve benimseyen ilk ülke olması, yalnızca sembolik değil; aynı zamanda bölgesel ve küresel ölçekte örnek teşkil eden bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Yeşil Anayasacılık düşüncesinin Güney Amerika’da ortaya çıkması, tarihsel ve kültürel bağlamlar göz önünde bulundurulduğunda, rastlantısal değildir (Alpan, 2024: 79).

Pek çok anayasa ekolojik unsurlar içerse de genellikle çevre hakkı tanınmakta ve hem yurttaşlara hem de devlete çevrenin korunmasına yönelik yükümlülükler getirilmektedir. Ancak Ekvador Anayasası, bu yaklaşımı bir adım öteye taşıyarak doğayı tüm unsurlarıyla birlikte doğrudan bir hak öznesi olarak tanımaktadır. Bu noktada, bir anayasanın “ekolojik” olarak nitelendirilebilmesi için doğayı hangi düzeyde ve nasıl konumlandığı temel ölçüt hâline gelmektedir. 1970’li yıllardan sonra çevre, birçok anayasal metinde ortak bir değer olarak yer almıştır. Bu nedenle, literatürde hangi anayasaların “ekolojik anayasa” kapsamında değerlendirilebileceği konusunda net bir çerçeve bulunmamaktadır (Marrani, 2009: 55); bununla birlikte, Yeşil Anayasacılık bağlamında ele alınan birçok anayasa literatürde yer almaktadır. Hem çalışmaya somut bir örnek olması hem de Yeşil Anayasacılık fikrinin pratiğine bakmak adına, çalışmada Ekvador ve Bolivya Anayasaları ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir.

Ekvador da bu fikrin öncülüğünü, doğa haklarının tanınması ve geliştirilmesi amacıyla çalışan, uluslararası ağlarla ilişkili bir grup çevreci hukukçu ve aktivist üstlenmiştir. Kavramsal çerçeve, bu grubun kendi içinde yürüttüğü derinlikli bir içsel sorgulama sürecinin ürünü olarak ortaya çıkmış; zamanla kapsamlı bir anayasal metne evrilmiştir. Söz konusu aktörler, Ekvador’daki siyasal bir dönüm noktasını stratejik ve kolektif bir eylem aracılığıyla değerlendirme imkânı bulmuşlardır. Ancak bu çabanın başarıya ulaşması, muhtemelen iki tarihsel gelişme olmadan mümkün olamazdı: İlki, önceki

on yıllarda çevre sorunlarını ulusal gündeme taşıyan çevreci toplumsal hareketlerin rolüdür. İkincisi ise, Ekvador'un çokuluslu bir siyasal yapı olarak tanınmasını talep eden yerli halklara ait örgütlerin toplumsal ve siyasal etkisidir. Bu çokkültürlülük anlayışı, yerli toplulukların topraklarına ve yaşam biçimlerine yönelik saygı talebini içerdiği gibi, çevreyle ilişkili yerli inançların siyasal bir zeminde temsil edilmesini de kapsamaktadır (Kotzé ve Calzadilla, 2017:16). Bu tarihsel ve toplumsal dinamiklerin yarattığı elverişli ortam, doğa haklarını içeren anayasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştır. Bu noktada, 2008 Ekvador Anayasası önemli bir belge olarak öne çıkmaktadır.

2008 tarihli Ekvador Anayasası, toplam dokuz kitaptan oluşan kapsamlı bir metindir. Bu anayasanın yedinci kitabı olan “İyi Yaşam Rejimi” (Régimen del Buen Vivir) başlıklı bölüm, ekolojik anayasa anlayışının somut yansımalarını içermektedir. Kitap, “Kapsayıcılık ve Hakkaniyet” ile “Biyçeşitlilik ve Doğal Kaynaklar” olmak üzere iki bölümden oluşmakta ve toplam yetmiş altı madde içermektedir. Doğanın bir hak öznesi olarak tanınması fikri, dünyada ilk kez bu anayasal düzenlemeyle ifade edilmiştir. “Kapsayıcılık ve Hakkaniyet” başlığı altında; eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, konut, kültür, bilim, teknoloji, ata bilgeliği ve ulaşım gibi toplumsal alanlara dair politikaların nasıl uygulanacağına yönelik ayrıntılı düzenlemeler yer almaktadır. “Biyçeşitlilik ve Doğal Kaynaklar” bölümünde ise doğa, biyçeşitlilik, ekosistemler, su, toprak, doğal miras ve alternatif enerji gibi konular ele alınmakta ve bunlar kalkınma modeli çerçevesinde değerlendirilerek, doğa ile toplumsal yapı arasındaki ilişki tanımlanmaktadır. Ekvador Anayasası, “Doğa Ana” anlamına gelen Pacha Mama ve “İyi Yaşam” anlamına gelen Buen Vivir anlayışını anayasal düzeye taşıyan ilk örneklerden biridir. Anayasanın hazırlanma sürecine ekolojist gruplar, sol siyasal hareketler ve yerli halklara ait sivil toplum kuruluşları aktif şekilde katılmıştır. Bu gruplar farklı motivasyonlara sahip olsalar da anayasal düzeyde doğanın korunmasına yönelik ortak hedefler benimsemişlerdir. Bu kasamda, Buen Vivir kavramı ve Pacha Mama, anayasal sistemin merkezine yerleştirilmiştir (Alpan, 2024: 77–78). Ekvador Anayasası'nın 10. maddesi, "doğa, anayasanın ve yasanın tanıdığı hakların öznesidir" ifadesiyle doğaya atfedilen değeri açıkça ortaya koymaktadır. Yedinci kitapta yer alan ve “Doğanın Hakları” başlığını taşıyan 71–74. maddeler ise bu yaklaşımı somutlaştırmaktadır:

- Madde 71: Yaşamın yeniden üretildiği ve gerçekleştirildiği doğa veya Pachamama (yani tabiat ana), varlığının ve yaşam döngüsünün, yapısının, işlevinin ve evrim sürecinin bütüncül şekilde mevcudiyetine, devam etmesine, korunmasına ve yeniden oluşmasına saygı gösterilmesi hakkına sahiptir. Her kişi, topluluk, halk veya ulus, kamu organlarının önünde doğanın haklarının tanınmasını talep edebilir. Bu hakların uygulaması ve yorumunda, Anayasa'nın öngördüğü ilgili ilkeler izlenir. Devlet, gerçek ve tüzel kişiler ile kolektifleri, doğayı korumaları için teşvik eder, ekosistemi meydana getiren tüm unsurlara saygıyı geliştirir.
- Madde 72: Doğa, restorasyon hakkına sahiptir. Bu restorasyon devletin ve gerçek veya tüzel kişilerin, doğal alanlarda yaşayan birey veya kolektiflerin zararlarını tazmin etme ödevinden bağımsızdır. Ciddi ve kalıcı çevresel etkilerde –ki bunlara yenilenemeyen doğal kaynakların sömürsü de dahildir- devlet, restorasyon için en etkili olan mekanizmaları kurar ve zararlı çevresel sonuçların ortadan kaldırılması ve giderilmesi için uygun tedbirleri alır.
- Madde 73: Devlet, canlı türlerinin yok olmasına, ekosistemin tahribatına ve doğal döngünün kalıcı olarak değişimine neden olacak faaliyetlere karşı önlem almak veya sınırlama getirmekle yükümlüdür. Ulusal genetik mirasa geri dönüşü olmayan bir biçimde zarar verecek organik ve organik olmayan madde ve canlıların ülkeye girişi yasaktır.
- Madde 74: Kişilerin, toplulukların, halkların ve milletlerin, iyi bir yaşam sürdürebilmeleri için, çevre ve doğal kaynaklardan faydalanma hakları vardır. Doğal kaynaklara el konulamaz. Bu kaynakların üretimi, kiralanması ve kullanımı devletin denetimine tabidir (Şirin, 2014: 61).

Bolivya örneğine bakıldığında, 2009 Anayasası'nda ekolojinin korunması farklı bölümlerde, çeşitli araç ve amaçlarla güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Anayasa'nın Başlangıç kısmında ve su hakkını tanıyan 16. maddede açıkça ekolojik bir bakış açısına yer verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, ekosantrik bir yaklaşıma dayanan çevre hakkı, temel haklara ilişkin birinci bölümde yer alan 33. ve 34. maddelerde, sosyal ve ekonomik haklar kapsamında düzenlenmiştir. Ekolojinin korunmasına ilişkin devletin yükümlülüklerini içeren diğer düzenlemeler ise Anayasa'nın dördüncü bölümünde, devletin iktisadi yapısına dair hükümlerin yer aldığı kısımda bulunmaktadır. Bu bölümde “çevre, doğal kaynaklar, arazi ve toprak” başlığı altında altmıştan fazla madde çevresel konularda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca aynı bölümde yer alan “kapsamlı sürdürülebilir kırsal kalkınma” başlığı da ekolojik perspektifle doğrudan ilişkilendirilebilecek hükümler içermektedir. Temel haklar arasında da çevreye yönelik doğrudan maddeler yer almaktadır:

- Madde 33 – Herkesin sağlıklı, korunaklı ve dengeli çevre hakkı vardır. Bu hakkın kullanılması şimdiki ve gelecek kuşaklara ait birey ve topluluklarının yanı sıra diğer canlıların olağan ve kalıcı şekilde gelişmesine imkân sağlamalıdır.
- Madde 34 – Bireysel olarak veya bir topluluğu temsilen herkesin çevre hakkını savunmak amacıyla dava açma hakkı vardır. Kamu kurumlarının çevreye yönelik saldırılara karşı re'sen harekete geçme yükümlülüğü saklıdır (Alpan, 2024: 119).

Yeşil Anayasacılığın somut örnekleri olan Ekvador ve Bolivya anayasalarında “doğa” kavramı özel bir konuma sahiptir. Uygulamada çeşitli hukuki, siyasi ve ekonomik engellerle karşılaşsalar da bu anayasalar yerli halkların geliştirdiği politikaların yerleşik sistemler üzerindeki etkisini açık biçimde göstermektedir (Göksu, 2018: 63). Yeşil Anayasacılık anlayışının örnekleri olan ve yukarıda açıklamalara yer verilen bu iki anayasada “doğa” ayrı bir öneme sahiptir. İki anayasa, klasik modern, Avrupa-merkezli hak anlayışına alternatif olarak iyi yaşam hakkını güvence altına almaktadır. Bu hak; “sağlıklı bir çevrede yaşamayı, nitelikli yemek yemeyi, bir yaşam alanına sahip olmayı, durumuna uygun bir eğitimi, sağlığı, insanın kendini gerçekleştirme için ihtiyaç duyduğu ve insan olmasından kaynaklanan, aynı zamanda gelecek kuşakların yaşamını temin eden bütün unsurları” kapsayan özgün bir içerikle tanımlanmaktadır. Bu anlayış aynı zamanda neoliberalizme karşı bir duruşu da ifade etmektedir (Şirin, 2014: 56-59). Bunlara ek olarak, söz konusu iki anayasa arasında çeşitli yapısal ve içeriksel farklılıklar da bulunmaktadır. Aşağıdaki tablo, bu farkların karşılaştırmalı bir değerlendirmesini sunmaktadır.

Kriter	Ekvador Anayasası	Bolivya Anayasası
Doğanın Anayasadaki Yeri	2008 Anayasası'nda açıkça yer alan “Doğanın Hakları ile doğaya anayasal statü verilmiştir. Üçüncü kuşak hakların ötesine geçilerek antroposentrik olmayan bir model oluşturulmuştur.	Anayasada doğanın hakları doğrudan düzenlenmemiştir. Ancak hukuk sistemi içinde ve “Buen Vivir” felsefesi çerçevesinde yer verilmiştir.
Hukuki Statü	Doğa, “Pacha Mama” olarak tanımlanır; varoluş, yenilenme, yapısal işlev ve süreçler üzerinde hak sahibidir. Herkes doğa adına yasal işlem başlatabilir.	Doğa Ana kamusal özne olarak kabul edilmiş, yasal haklar tanınmıştır. Yasalara göre doğayı korumak devlet ve topluma yükümlülük olarak verilmiştir.
Ekolojik Yönelim ve İnsan Merkezci Tutum	Doğa, bağımsız bir hak öznesi olarak tanımlanır. İnsan-merkezli kalkınma yaklaşımından açıkça bir kopuş söz konusudur.	Doğa hakları tanınsa da esasında insan ile doğa arasındaki uyumu gözetilen bütüncül bir kalkınma söz konusudur. İnsan merkezli yönelim tamamen terk edilmemiştir.

Anayasalarda doğaya tanınan bu özne durumu, kimi davalarda yargı organları tarafından da tanınmış ve uygulanabilir bir norm olarak değerlendirilmiştir. Yeşil Anayasacılığın yalnızca anayasal metinlerde yer almakla kalmayıp, yargı organları tarafından da uygulanabilir ve bağlayıcı normlar olarak ele alındığını gösteren örneklerden biri, Vilcabamba Nehri davasıdır. Vilcabamba Nehri davası, nehir kıyısında mülk sahibi iki kişinin, bölgesel yönetimin yol genişletme çalışmaları nedeniyle açtığı bir davaya dayanmaktadır. Nehir kıyısında mülk sahibi iki kişinin, bölgesel yönetimin yol genişletme çalışmaları nedeniyle açtığı bir davaya dayanmaktadır. Başvurucular, yol genişletme çalışmaları sırasında kayaların nehre kaydığını, molozların nehir yatağına yığılmasının ise nehrin akışını etkilediğini ileri sürerek, yerel mahkemeden bu durumun kendi mülklerine zarar verdiğinin tespit edilmesini talep etmiştir. Ancak, bilirkişi raporuna dayanarak yol çalışmasının başvuruçuların mülkiyetine zarar vermediği kanaatine varan yerel mahkeme, bu talebi reddetmiştir. Bunun üzerine başvuruçular, nehir adına ve onun anayasal haklarını savunmak amacıyla, Ekvador Anayasası'nın doğaya hak tanıyan hükümlerine dayanarak “koruyucu dava” açmışlardır. İlk derece mahkemesi davayı ehliyet gerekçesiyle reddetmişse de temyiz mahkemesi doğanın haklarını tanıyarak başvuruçuları haklı bulmuştur (Şirin, 2014: 63–64). Benzer şekilde, Ekvador'daki bir diğer önemli örnek ise sis ormanlarında yapılacak bir madencilik faaliyeti olan Los Cedros kararıdır. Hükümetin, 2017 yılında devlete ait bir şirkete, koruma altındaki bir sis ormanı olan Los Cedros'ta iki maden arama imtiyazı verdiği görülmüştür. Şirketin bu karar sonrasında maden çıkarma işlemine hazırlandığı anlaşılmıştır. Bu durumu fark eden bölgedeki yerli halk, hem doğanın haklarının hem de kendi bilgilendirme ve önceden danışılma haklarının ihlal edildiği iddiasıyla mahkemeye başvurmuştur. Davaya bakan bölge mahkemesi, yerel makamların danışılma hakkını ihlal ettiğine karar vermekle birlikte, doğanın haklarının ihlal edilip edilmediğine ilişkin olarak daha derin bir araştırma yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine davacılar, başvurularının doğanın haklarıyla ilgili bölümünü Anayasa Mahkemesi'ne taşımıştır. Ekvador Anayasa Mahkemesi, 10 Kasım 2021 tarihli kararında, hükümet tarafından verilen madencilik imtiyazlarının hem doğanın haklarını hem bölge halkının suya erişim ve sağlıklı bir çevrede yaşama haklarını ihlal ettiğine; ayrıca yerel toplulukların önceden bilgilendirilme ve danışılma haklarının da göz ardı edildiğini hükmetmiştir (Köybaşı, 2023: 447–448). Bu örnekler, yerli halkın çevresel tahribata karşı duyarlılığını ortaya koyduğu gibi, anayasa yargısının yalnızca normatif düzeyde değil, uygulamada da etkili ve bağlayıcı bir rol oynadığını göstermektedir.

Küresel Güney'de somut örneklerle ortaya konulan Yeşil Anayasacılık faaliyetlerinin, Küresel Kuzey'de de yansımaları görülmektedir. Bu bağlamda, Fransız Anayasası dikkat çekici bir örnek olarak ele alınabilir. Fransa'da Yeşil Anayasacılık, 1958 tarihli Beşinci Cumhuriyet Anayasası'nın bir tamamlayıcısı niteliğindeki 2005 tarihli Çevre Şartı ile kurumsallaşmıştır. Bu Şart ile çevre, “tüm insanlığın ortak mirası” olarak tanımlanmıştır. Fransa Çevre Şartı'nda çevresel düzenlemeler, haklar ve ödevler olmak üzere iki temel kategoride ele alınmaktadır. Haklar bakımından; sağlığa saygıya dayalı dengeli bir çevrede yaşama hakkı (md. 1), ekonomik kalkınma ve sosyal ilerlemeyi gözetten sürdürülebilir kalkınma hakkı (md. 6), çevresel bilgiye erişim hakkı ile çevre ile ilgili kamusal karar alma süreçlerine katılım hakkı (her ikisi md. 7) tanınmıştır. Ödevler bakımından ise; çevreyi koruma ve geliştirme ödevi (md. 2), olası çevresel zararları önleme yükümlülüğü (md. 3), meydana gelen çevresel zararları giderme yükümlülüğü (md. 4), eğitim yoluyla çevre bilinci oluşturma yükümlülüğü (md. 8), araştırma ve yeniliklerle çevrenin korunmasına katkı sağlama yükümlülüğü (md. 9) ve özen gösterme ilkesi (md. 5) öne çıkmaktadır (Yurtcanlı, 2012: 314-315). Ancak bu şartların anayasal düzeyde ele alınması, Fransa'da çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Özellikle bazı maddelerin hukuki uygulanabilirliğine ilişkin şüpheler nedeniyle Danıştay'a başvurulmuş; bu başvurular doğrultusunda bazı maddelere ilişkin içtihat değişiklikleri yapılmıştır (Alpan, 2024: 135).

Hukuki açıdan yeni bir hakkın geçerli bir hukuk kuralı hâline gelmesi, yürürlükteki diğer kurullarla olan uyumuna bağlıdır. Bu nedenle, yeni tanımlanan bir hak mevcut özgürlükleri tamamlayıcı nitelikte olmalı ve mevcut hukuk sisteminin temel mantığıyla çelişmemelidir. Bu bağlamda, dayanışma hakları çoğu zaman ekonomik nitelikli hak ve özgürlüklerle çatışma potansiyeli

taşır. Örneğin çevre hakkı, girişim özgürlüğü ve mülkiyet haklarını sınırlayabilir; doğaya eşit erişim hakkı ile mülkiyet hakkı arasında çıkar çatışmaları doğabilir. Ancak anayasal düzen açısından bu tür haklar arasında “uzlaşma ilkesi” gereği dengeli bir çıkar gözetimi sağlanmalıdır. Bu çerçevede çevre hakkı, özel çıkarların önüne geçerek bireyler arasında eşitliği artırma ve maddi eşitsizlikleri azaltma yönünde işlev görebilir (Kobaoğlu, 1992: 22-23). Nitekim Fransa’da çevre hakkı üzerine meydana gelen tartışmalar, bu hakkın diğer bazı haklarla ve özellikle piyasa ekonomisinin çıkarlarıyla çatışma içerisinde olabileceğini göstermektedir. Oysa Ekvador ve Bolivya örneklerinde benzer bir çatışmaya rastlanmamaktadır. Bu durum, söz konusu ülkelerin daha gelişmiş bir sanayi altyapısına ve kolonyal bir geçmişe sahip olan Fransa’dan farklı ekonomik koşullara sahip olmasıyla ilişkilendirilebilir. Ayrıca ülkelerin sahip olduğu kültürel normların da bu noktada belirleyici olduğu söylenebilir. Nitekim Ekvador ve Bolivya gibi ülkelerde yerli halkların doğaya özsel bir değer atfetmesi, doğanın haklarının daha az çatışmalı ve daha bütünsel bir şekilde anayasal düzeye taşınmasına katkı sağlamaktadır.

Mevcut ekonomik altyapıların dönüşmediği, sürdürülebilirliğin hâlâ piyasa ve kâr maksimizasyonu ekseninde tanımlandığı bir zeminde, sürdürülebilirliğin esasen doğaya ilişkin bir ilke olarak benimsenmediği sürece Yeşil Anayasacılık düşüncesinin beklenen etkileri yaratamayacağı açıktır. Bununla birlikte, doğa haklarının anayasal metinlerde yer alması, normatif düzeyde bağlayıcılık ve caydırıcılık sağlayarak önemli bir ilerleme ortaya koymuştur. Bu bağlamda, bireylerin iklim değişikliğiyle mücadelede devletin yetersiz kaldığını öne sürerek “iklim davaları” adıyla yargı yoluna başvurmaları ve bu davalar arasında kazanılmış birçok örneğin bulunması doğanın hak arayışının yargı alanında da karşılık bulduğunu göstermektedir. Bu davalar toplumda yeşil anayasacılığın demokratik tabanını oluşturduğunu söylemek mümkündür (Köybaşı, 2023:438). Yeşil Anayasacılık, doğayı hak sahibi bir özne olarak kabul eden ve bu doğrultuda doğanın haklarını tanıyan bir anlayıştır. Yukarıda somut örneklerde de görüldüğü gibi bu anlayış doğayı öncelleyen; ancak bireyi de sistemin dışında bırakmayan ve böylece insan-doğa dengesini gözetten bir “yeryüzü demokrasisi” fikrine rehberlik etmektedir.

SONUÇ

Anayasa kavramı bakımından en temel unsur, anayasanın taşıdığı amaçtır. Anayasacılık düşüncesinin tarihsel ve evrensel düzlemde ortak amacı, Fransızca garantisme terimiyle ifade edilen “güvence sağlama” ilkesinde somutlaşmaktadır. Bu kavram, keyfi iktidarı sınırlayacak temel bir yasa ya da ilke dizisiyle birlikte onunla uyumlu bir kurumsal düzeni ifade etmektedir. Anayasacılık pratikleri, tarihsel bağlamlar ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda biçimlenmekte; siyasal, toplumsal ve ekolojik koşullardaki değişimlere paralel olarak kendini yeniden üretmektedir. Klasik anayasacılık anlayışı esas olarak birey merkezlidir ve bireyin temel hak ve özgürlüklerinin iktidar karşısında güvence altına alınması fikrinden doğmuştur. Ancak zamanla, bu bireyci perspektifin sınırları ortaya çıkmış; özellikle çevresel krizlerin derinleşmesiyle birlikte doğaya ilişkin hakların anayasal düzlemde yeniden düşünülmesi gerekliliği doğmuştur. Bu çerçevede ortaya çıkan Yeşil Anayasacılık düşüncesi, çağın çevresel taleplerine tabandan gelen baskılarla yanıt veren ve doğayı özneleştiren yeni bir anayasacılık anlayışını temsil etmektedir.

Geleneksel uygarlık tarihi anlatılarının önemli bir bölümü, aslında ekolojik yıkımların tarihidir. Karl Marx’ın “insan doğaya ne kadar yabancılaşır o kadar toplumsallaşır; ne kadar toplumsallaşır da o kadar kendine yabancılaşır” sözüne atıfla ifade edilecek olursa, tarihsel süreçte doğayla iç içe yaşam süren toplumların, doğanın kurallarını hiçe sayarak sürdürülebilir bir biçimde ilerlemesi mümkün olmamıştır. Klasik anayasacılık anlayışının göz ardı ettiği temel noktalardan biri de budur. Çünkü bu yaklaşım, doğaya ilişkin meseleleri bireyin hak ve özgürlüklerine indirgerken, ekolojik bütünlüğü ikinci plana itmektedir. Oysa Yeşil Anayasacılık, birey merkezli değil, doğa merkezli bir yaklaşımla doğanın kendi içsel değeri üzerinden hak öznesi olarak tanınmasını savunmaktadır. Bu yönüyle klasik çevre hakkı anlayışını aşmakta ve ekosantrik bir perspektif önermektedir. Yeşil meselelerin sınır aşan nitelikte olması da bu yaklaşımın yalnızca ulusal değil, uluslararası düzeyde de düşünülmesini zorunlu kılmaktadır. Ancak çevresel krizlere ilişkin uluslararası sözleşmelerin çoğu,

ülkeleri yalnızca teamül düzeyinde bağlamakta ve somut yaptırım mekanizmaları içermemektedir. Ayrıca uluslararası bir anayasa fikrinin de ulusları yalnızca teamül şeklinde bağlayacağından çevresel adaletin sağlanmasında Yeşil Anayasacılık fikrinin ulusal hukuk sistemleri içerisinde kurumsallaşması kritik önemdedir. Çünkü çevre politikalarının anayasalara dahil edilmesi, yasama organı tarafından üretilen her ürünün anayasada belirtilen çevre koruma politikalarıyla çelişmemesi gerektiği anlamına gelen güçlü bir meşruiyet sağlayacaktır.

Bu bağlamda, Bolivya ve Ekvador anayasaları önemli örnekler sunmaktadır. Her ne kadar bu iki anayasa, literatürde tanımlanan Yeşil Anayasacılık anlayışının tüm boyutlarını kapsamasa da doğaya hukuki bir özne statüsü tanımları ve ekolojik değerlere öncelik vermeleri bakımından dikkate değerdir. Her iki anayasa da aralarındaki farklılıklara rağmen, doğayı yalnızca korunması gereken bir varlık olarak değil, hak sahibi bir özne olarak tanımlamakta; böylece çevre hakkı anlayışını yeniden yorumlayarak Yeşil Anayasacılığın felsefi temellerine önemli katkılar sunmaktadır. Bu örnekler, anayasal metinlerin çevresel adaletin sağlanmasında dönüştürücü bir işlev üstlenebileceğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Yine karşılaştırmalı bir perspektif olması adına, Küresel Kuzey'den seçilen bir ülke olarak çalışmada Fransa'ya yer verilmiştir. Fransa örneğinin, bu iki ülkedeki Yeşil Anayasacılık fikrinden daha farklı bir noktada durduğu açıktır. Bunun da ülkelerin sahip olduğu ekonomik ve toplumsal özden kaynaklandığı söylenebilir. Bir başka nokta da bu sayılan ülke örnekleri dışında literatürde Yeşil Anayasacılık fikriyle özdeşleştirilmiş olan birçok anayasa örneğinin bulunmasıdır. Bu yeni anayasacılık fikrinin, literatürde çevre anayasacılığı, ekolojik anayasa ya da çevreye duyarlı anayasacılık gibi isimlerle anılması, söz konusu niceliğe sebebiyet vermiştir. Ayrıca doğanın anayasalara entegrasyonu anlamında bir çevre hakkı var iken neden böyle bir fikre ihtiyaç duyulduğu ile ilgili sorgulamada da ekolojizm ile geleneksel çevre korumacılığı üzerinden bir ayırımdan hareketle ekolojizm, insan ve insan dışı doğal dünya ile ilgili ilişkilere odaklanması yönüyle çevrecilikten ayrılmaktadır. Çevrecilik ve ekolojizm açısından bir değerlendirme yapılacak olursa; klasik olarak anayasalarda ele alınan ve öznesi “birey” olan çevre hakkı, geleneksel çevrecilik düşüncesiyle örtüşmektedir. Yeşil Anayasacılığın ise, tarihi doğa ekseninde yeniden okuyan ekolojizm fikriyle doğrudan bir uyumu olduğu açıktır.

Türkiye bağlamında bir değerlendirme yapıldığında, 1982 Anayasası'nın çevreyle ilgili düzenlemeler içerdiği görülmektedir. Nitekim Anayasa'nın 56. maddesi, “herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir” hükmünü içermektedir. Ancak bu düzenleme, çevreyi bir hak öznesi olarak değil; insanın iyi yaşam koşullarını güvence altına alan bir unsur olarak konumlandırmaktadır. Türkiye'deki uygulamalara bakıldığında, yargı kararları üzerinde ÇED (Çevresel Etki Değerlendirmesi) raporlarının etkili bir mekanizma olduğu; ancak bu raporların çoğunlukla ekonomik çıkarlar ve kar maksimizasyonu odağında kararlar verdiği görülmektedir. Dolayısıyla, mevcut uygulamalar doğaya özne olarak hak tanıyan Yeşil Anayasacılık anlayışından oldukça uzak bir çerçeve çizmektedir. Bu noktada, Türkiye için vatandaşların yalnızca “çevreyi korumakla yükümlü birey” statüsünde değil, aynı zamanda karar süreçlerine aktif katılım sağlayan özneler olarak konumlandırılması büyük önem taşımaktadır. Özellikle doğaya ilişkin kritik kararlarda, hem yerel hem ulusal düzeyde referandum mekanizmalarının işletilmesi; halkın doğa adına söz sahibi olabilmesi ve bireylerin ya da toplulukların doğa adına dava açabilme ehliyetine sahip olması gibi katılımcı süreçlerin anayasal güvence altına alınması, Yeşil Anayasacılığa geçiş açısından önemli bir adım teşkil edecektir.

Yeşil Anayasacılık, oldukça yeni bir anayasal yaklaşım olup kuramsal temelleri kadar pratik yansımaları açısından da hâlen gelişime açık bir alandır. Bu çerçevede kavramın farklı yönleriyle derinlemesine ele alınması, özellikle ekolojik anayasa ilkelerinin somut hukuk ve politika uygulamalarına nasıl yansıdığına analiz edilmesi, literatüre önemli katkılar sağlayacaktır. Bu doğrultuda, ilerleyen çalışmalarda ülke bazlı karşılaştırmalı incelemelerin yapılması; farklı anayasa sistemlerinde Yeşil Anayasacılık ilkelerinin ne ölçüde benimsendiği ve uygulandığının değerlendirilmesi açısından anlamlı olacaktır. Ayrıca, söz konusu anayasal ilkelerin yargı kararlarına,

çevre politikalarına ve kamu yönetimi pratiklerine yansıma düzeyinin araştırılması, bu yaklaşımın uygulamadaki etkinliğini ortaya koymak açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Alpan, A. (2024). Anayasacılık ve ekoloji, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Alpözen, İ. (2023). Uluslararasılaşmanın anayasa hukukuna etkisi, *Adalet Dergisi*, 2(71), ss.1069-1085.
- Armağan, S. (2001). Küresel anayasacılık hareketleri ve yeni anayasalar, *İ.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, ss.37-44.
- Barry, J. (2008). Towards a green republicanism: constitutionalism, political economy and the green state. *the good society*, 17(2), ss.1-11.
- Dadak, K. (2015). Yeni kuşak hak olarak çevre hakkı, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı 5, ss.309-326.
- Daly, E., Kotzé L. J., May J. R. (2017). Introduction to environmental constitutionalism, (Erişim Adresi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5033349>).
- Demirel, O. (2011). İnsan hakları açısından çevre hakkı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Dobson, A. (2016). Ekolojizm, Yeni İnsan Yayınevi, (Çev. C. Yücel) İstanbul.
- Dunne, T., vd. (2021). Uluslararası ilişkiler teorileri, (1.Baskı), Felix Kitap, (Çev. M. Ceylan) Ankara.
- Goldblum, C. (2025). Ekofeminizm ve Françoise d'Eaubonne, Yeni İnsan Yayınevi, (Çev. C. B. Işık) İstanbul.
- Göçer, M. (2002). Uluslararası hukuk ve uluslararası anayasa kavramı, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(2), ss.1-15.
- Göksu, R. (2018). Yeni bir hukuk paradigması için küresel Yeryüzü anayasacılığı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Gönenç, L. (2010). Siyasi iktidarın denetlenmesi, dengelenmesi ve anayasalar, *Anayasa Çalışma Metinleri*, TEPAV, ss.1-33.
- Gönenç, L. (2023). Klasik anayasacılıktan yeşil anayasacılığa, *Anayasa Çalışma Metinleri* 6, TEPAV, ss.5-11.
- Görmez, K. (2007). Çevre sorunları, (3. Baskı) Nobel Yayınevi, Ankara.
- Gözler, K. (2018). Anayasa hukukunun genel esasları, (1.Baskı) Ekin Yayınları, Bursa.
- Gülsoy, T. (2012). Anayasa yapımı ve Türkiye’de anayasa arayışları, *Journal of Graduate School of Social Sciences*, 16(3), ss.1-22.
- Gürseler, İ. G. (2008). İnsan hakları, çevre, anayasa, *TBB Dergisi*, Sayı 75, ss.199-208.
- Güven, M. E. (2024). Ekolojizm ve eleştirileri: ideolojiler üzerine bir mukayese, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(2), ss.833-861.

- Hamamcı, C. (1983-1984). Çevre hakkı üzerine düşünceler, *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt 5-6, ss.171-180.
- Humphreys, D. (2017). Rights of Pachamama: the emergence of an Earth jurisprudence in the Americas, *Journal of International Relations and Development*, ss.459-484.
- İnaç, H., Yazıcı, B. (2018). Kavramsal ve kuramsal boyutlarıyla insan hakları ve ifade özgürlüğüne sosyo-politik bir bakış, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 70, ss.132-147.
- Jankuv, J. (2019). Protection of right to environment in international public law, *International and Comparative Law Review*, 19(1), ss.146-171.
- Kabaoğlu, İ. (1992). Çevre hakkı, İletişim Yayınları, (1.Baskı) İstanbul.
- Kanlı, İ. B., Küpeli İ. T. (2021). Çevre hakkının dayanışma hakkı olarak gelişimi ve Türkiye özelinde analizi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), ss.417-448.
- Karabıçak, M., Armağan, R. (2004). Çevre sorunlarının ortaya çıkış süreci çevre temelleri ve ekonomik etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), ss. 203-228.
- Kaynar, M. K. (2016). “Anayasa, yasama, yürütme ve yargı”, *Siyaset: kavramlar, kurumlar, süreçler* (Ed. Yüksel Taşkın), ss.285-325, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kersten, J. (2023). Ecological constitutionalism: a necessity, *Springs: The Rachel Carson Center Review*, (4), ss.1-6.
- Keskinsoy, Ö., Kaya S. B. (2021). Hukuk devletinin kanun devletine anayasal devletin anayasalı devlete evrilmesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70 (3), ss. 1147-1206.
- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes F. (2010). Çevre ve ekoloji, Remzi Kitabevi, (12. Baskı) İstanbul.
- Kotzé, L. J., Calzadilla P. V. (2017). Somewhere between rhetoric and reality: environmental constitutionalism and the rights of nature in Ecuador, *Transnational Environmental Law*, 6(03), ss.1-33.
- Kotzé, L. J. (2016). Global environmental constitutionalism in the anthropocene, ABD:Hart Publishing, (1rd Edition).
- Köybaşı, S. (2023). İklim değişikliğine karşı yeşil anayasalcılık, On İki Levha Yayıncılık, (1.Baskı) İstanbul.
- Marrani, D. (2009). Human rights and environmental protection: the pressure of the charter for the environment on the French administrative courts, *Sustainable Development Law & Policy*, Fall, ss.52-57, 88.
- May, J. R., Daly, E. (2015). Global environmental constitutionalism, (Erişim Adresi: <https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2020-09/dunyada-cevresel-anayasalcilik-kitabi.pdf>).
- Murphy, W. F. (2007). Constitutional democracy: creating and maintaining a just political order, ABD:The Johns Hopkins University Press, (1rd Edition).
- Önder, T. (2003). Ekoloji, toplum ve siyaset, Odak Yayın Evi, Ankara.
- Reuter, P. (1972). Introduction to the law of treaties, (trans. Haggemache, J. M., Haggemache, P.), Londra: Routledge, (1rd Edition).
- Scott, J. C. (2023). Tahıla karşı: ilk devletlerin derin tarihi, (Çev. Akın Emre Pilgir), Koç Üniversitesi Yayınları, (5.Baskı), İstanbul.
- Semiz, Y. (2016). Çevre hakkı kavramı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin çevre hakkına yaklaşımı, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

- Şahin, Ü. (2017). “Yeşil düşünce”, Yeşil ve siyaset, siyasal ekoloji üzerine yazılar (Der. Orçun İmga, Hakan Olgun) Liberte Yayınları, Ankara, ss. 17-74.
- Şahingöz, A. (2022). Avrupa’da insan haklarının tarihsel gelişimi, *Euro Politika*, (17), ss.90-98.
- Şirin, T. (2014). Gelecek kuşaklardan doğanın haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları, *Türkiye Barolar Birliği: I. Çevre ve Kent Hukuku Kurultayı*, Türkiye, 7 -8 Haziran, ss.53-71.
- Şirin, T. (2022). Anayasanın anlamı nedir? semantik bir yanıt, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 28(2), ss.694-712.
- Toska, S. (2013). Çevre ve ekoloji kavramlarının eko eleştirel ve kapitalist söylem bağlamında incelenmesi, *Humanitas*, (2), ss.219-233.
- Uslu, F. (2023). Anayasacılık düşüncesi ve anayasacılığın bazı araçları, *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(25), ss.107-148.
- Weis, L. K. (2018). Environmental constitutionalism: aspiration or transformation?, *Oxford University Press and New York University School of Law*,16(3), ss.836-870.
- Yeşilçayır, C. (2020). İnsan haklarında kuşaklar tartışması ve bir çözüm denemesi, *Temaşa Felsefe Dergisi*, 13, ss.73-85.
- Yurtcanlı, S. (2012). Fransız çevre şartına bir bakış, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47, ss. 309-334.